

Občanská společnost a její význam v období Pražského jara

TOMÁŠ VILÍMEK

Letošní rok se stal rokem připomenutí si celé řady významných událostí československých dějin. Tak je tomu i v případě fenoménu, kterému je jak v československé historiografii, tak ve veřejné diskusi vyhrazeno zvláštní místo. Uplynulo již čtyřicet let od chvíle, kdy česká i slovenská společnost zažily krátké období, pro něž se vžil termín Pražské jaro. Pokus o odpověď na otázky, co k němu vedlo, jakou roli během něho hrála občanská společnost a jaké společenské důsledky mělo potlačení obrodného procesu, tvoří základní obsahový rámec tohoto pojednání.

Z několika milionů slov, která byla v době Pražského jara napsána, mají jen málokterá takový význam jako proslulých Vaculíkových Dva tisíce slov z června 1968. Lze je bezesporu označit za jeden z klíčových projevů nezávislé kritické veřejnosti. Tento manifest, podepsaný řadou osobností veřejného života, vyjadřuje jakousi skrytou dynamiku Pražského jara, parafrázuje-li termín Petra Pitharta.¹ *Obrodný proces nepřichází s ničím příliš*

*novým. Přináší myšlenky a náměty, z nichž mnohé jsou starší než omyly našeho socialismu a jiné vznikaly pod poruchem viditelného dění, měly být dávno vysloveny, byly však potlačovány. Nemějme iluzi, že tyto myšlenky vítězí teď silou pravdy. O jejich vítězství rozhodla spíše slabost starého vedení, které se zřejmě muselo unavit dvacetiletým vládnutím, v němž mu nikdo nebránil.*²

Václav Havel upozornil v této souvislosti na skutečnost, že rok 1968

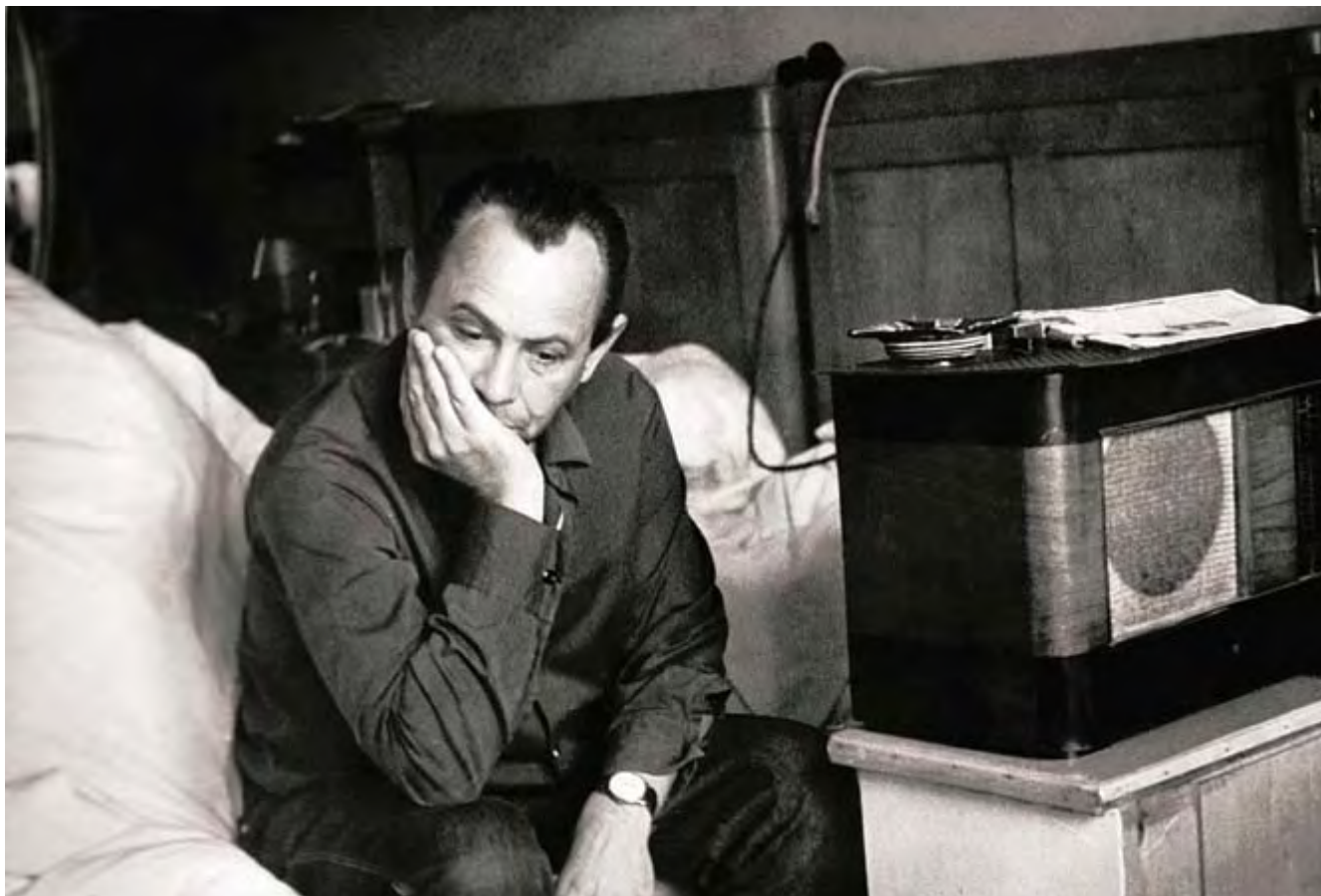
byl vším možným, jen ne výsledkem promyšleného plánu nebo dokonce jednomyslné vůle. Byl to spíše projev přetlaku latentně přítomného ve společnosti, který i díky politickým změnám mohl ve vhodnou chvíli smést poklici, pod níž byla tato společnost uvězněna.³

Podrobně se rozličným aspektům československého pokusu o reformu věnuje ve své knize historik Karel Kaplan. Podle jeho zjištění prošla

1 PITHART, Petr: *Osmašedesátý*, Rozmluvy, Praha 1990, s. 34. Kniha vyšla původně pod pseudonymem Sládeček již v roce 1980 v exilovém nakladatelství INDEX.

2 Manifest Ludvíka Vaculíka Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, umělcům a všem. In: HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, Praha – Brno 2004, s. 220. Plné znění dokumentu můžete nalézt i na www.ludvikvaculik.cz v oddíle Tvorba/1968 Dva tisíce slov.

3 HAVEL, Václav: *Dálkový výsledek: Rozhovor s Karlem Hviždálou*, Rozmluvy, Praha 1989, s. 109.

Významným znakem obrodného procesu byl růst zájmu o veřejné dění

Foto: ABS

česká i slovenská společnost v 60. letech neobyčejně hlubokými změnami. *Prodělala hospodářskou krizi, politické otřesy, ideologické přemety. Stále více občanů, zejména mladých, odmítalo vnucený styl života, jejich zájmy a požadavky se prodíraly na přední místo sociální, ekonomické a politické důležitosti*, píše Kaplan v závěru své práce.⁴

Obě společnosti tak pozvolna zacelovaly rány, které jim byly zasazeny po únoru 1948, a postupně se uzdravovaly. Poměrně krátká perioda Pražského jara tedy nezačala zcis-

tajasna jako bouřka. Bez zohlednění mimořádného významu 60. let, tohoto *zlatého desetiletí*,⁵ můžeme vývoji v roce 1968 jen stěží porozumět. Neustále se prohlubující ekonomické těžkosti, problémy spojené s opožděnou destalinizací, slovenská otázka a v neposlední řadě i liberalizační tendence v kultuře, jež se naplno projeví na IV. sjezdu spisovatelů v červnu 1967, nutně musely mít společenské konsekvence. Přesněji řečeno: bylo již jen velmi obtížné přehlédnutelné, že kritičtí spisovatelé sice byli vyloučeni z komu-

nistické strany, neskončili však již v lágrech.

Ponechme nyní stranou problematiku ekonomiky a slovenskou otázku – aniž by tím ovšem mělo být ubráno na jejich významu – a soustředme se především na dva aspekty, které výrazným způsobem ovlivnily průběh obrodného procesu.

OMEZENÁ REHABILITACE OBĚTÍ TERORU 50. LET

Politické procesy zanechaly hlubokou stopu nejen v paměti mnohých intelektuálů, kteří původně věřili

4 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, Doplněk, Brno 2002, s. 404.

5 PAUER, Jan: Die historische Bedeutung des „Prager Frühlings“ 1968. In: AGETHEN, Manfred / BUCHSTAB, Günter: *Oppositions- und Freiheitsbewegungen im früheren Ostblok*, Herder, Freiburg 2003, s. 137.

Petice, prohlášení, letáky... Jeden z typických jevů Pražského jara

Foto: ABS

v ideály socialistického společenského řádu, ale poznamenaly negativně i celou československou společnost. Velmi výstižně to vyjádřila ve svých pamětech Eva Kantůrková, podle které [...] *nezůstal po popravě Milady Horákové (27. 6. 1950, pozn. aut.) žádný člen KSČ stejným člověkem, jakým byl předtím, ať si to připustí či nikoli.*⁶ *Nikdo, kdo nebyl úplně hloupý, nemohl přeslechnout, že tam říkají naučené věci, vzpomíná na rozhlasem vysílaný přenos pro-*

*cesu s Rudolfem Slánských v listopadu 1952 signatář Charty 77 Ladislav Hejdánek, který byl zároveň nejdéle jejím mluvčím.*⁷

*To byla otrěsná zkušenost, člověk ani nechtěl věřit, že by všechno mohlo být zinscenované, shrnul své pocity Miroslav Kusý, pozdější blízký Dubčekův spolupracovník.*⁸ V době procesů studoval filozofii na Karlově univerzitě a dle svých slov byl běžným mladíkem z dělnické rodiny, který byl plně odkázán na oficiální

informační zdroje. Jeden osobní zážitek v něm však přesto zasel semínko pochybností. Když se otec jednoho z jeho spolužáků stal obětí krvavého běsnění 50. let, vystoupil syn na všestudentském fakultním shromáždění a oficiálně se od svého otce distancoval s tím, že o jeho protistátních aktivitách neměl nejmenší tušení.

Zločiny 50. let nabyly takových rozměrů a týkaly se takového množství lidí, že jejich postupné tematizování

6 KANTŮRKOVÁ, Eva: *Záznamy paměti*, Hynek, Praha, 1997, s. 246.

7 Rozhovor autora s Ladislavem Hejdánkem z 28. srpna 2007.

8 Rozhovor autora s Miroslavem Kusým z 23. srpna 2007.

v rámci vyšetřujících komisí z let 1955–1963 (Barákova, Koldrova a tzv. barnabitská) postavilo tehdejší stranické vedení před nelehký úkol vypořádat se s vlastní minulostí. Podle Karla Kaplana patřilo přitom k nejzávažnějším důsledkům projednávání závěrečné zprávy barnabitské komise v prosinci 1963 spontánní vyslovení otázky po věrohodnosti ostatních politických procesů, kterým padli za oběť mnozí nekomunisté.⁹ Ačkoliv se stranické vedení snažilo zjištěná fakta o rozsahu nezákonnosti, mučení a zneužívání moci utulat, a to jak před nižšími stranickými orgány, tak před společností, otevřela opožděná „degottwaldizace“ prostor pro návrat politických vězňů 50. let, kteří vyprávěli o zážitcích lidské a občanské perzekuce.

V jednom ze svých Dopisů příteli uvedl Ladislav Hejdánek, že pro něho samotného nebylo klíčovým zážitkem odhalení stalinských zločinů v roce 1956, nýbrž až osobní setkání s faráři, kteří byli po únoru 1948 odsouzeni k mnohaletému těžkému žaláři.¹⁰ *Poprvé, když mne Jiří Němec představil Otu Mádrovi a řekl: On se vrátil z vězení, to bylo hrozné setkání, člověk věděl, že jsou lidi zavření, ale takováto zkušenost je prostě nepřenositelná, vzpomíná Hejdánek.*¹¹ Jen stěžejí tedy může překvapit, že téma rehabilitací zaujímá tak značný prostor v diskusích roku 1968, k čemuž bezesporu přispěla i ustavující schůze Klubu bývalých politických vězňů – K 231 na konci března téhož roku.

LIBERALIZAČNÍ TENDENCE V KULTUŘE

Filozofové, historici, přírodní vědci a v neposlední řadě literáti se v 60. letech pomalu osvobozovali od ideologických klišé a začali paranoidní kontrolní systém nejprve velmi opatrně, posléze stále otevřeněji kritizovat. Nejpozději od roku 1963 je možné pozorovat proces liberalizace v oblasti kultury, jak dokládá kupříkladu kafkovská konference v Liblicích. Paralela mezi Kafkovým dílem, ve kterém autor velmi podnětným způsobem upozornil na negativní účinky byrokracie a varoval před nebezpečím ztráty vlastní identity, a politickým zřízením novotnovské éry byla zřetelná na první pohled. Filmy Věry Chytilové, Miloše Formana, Jaromila Jireše či Vojtěcha Jasného, zobrazující každodenní problémy, vyvolaly značnou pozornost, která zdaleka nebyla omezena pouze na Československo. Ačkoliv cenzori byli stále bdělí a hráli s vydavateli známých časopisů jako Literární noviny, Tvář, Host do domu, Reportér, Dějiny a současnost, Kulturní život svými neustálými zákazy a opětovným povolováním jakousi hru na kočku a myš, jak píše autorka studie k Pražskému jaru H. Kanyar-Becker,¹² vyšly na stránkách těchto časopisů podnětné články, které ovlivnily jak předlednové, tak především polednové období.

*Mluví zde jako občan státu, jehož se nikdy nechci vzdát, v němž však nemohu spokojeně žít,*¹³ řekl Ludvík Vaculík 28. června 1967 na již zmí-

něném IV. sjezdu spisovatelů, jenž je dle názoru historika Jana Měchýře možné označit za jakýsi pomyslný počátek Pražského jara.¹⁴ Ve svém projevu se L. Vaculík pozastavil nad tím, že za uplynulých dvacet let nebyla vyřešena žádná z lidských otázek. Kritizoval rovněž, že nefungují kontrolní mechanismy moci, *takže občan sám k sobě ztrácí úctu a také objektivně pozbývá statutu občana.*¹⁵

Ještě před nástupem Alexandra Dubčeka k moci v lednu 1968 tak došlo k podstatným společenským posunům. Hranice povoleného či tolerovaného zůstávaly ale velmi nejasné, jak ostatně dokazuje i strahovských událostí v říjnu 1967.¹⁶ Teprve s odchodem Antonína Novotného v lednu 1968 a prezidentskou volbou Ludvíka Svobody v březnu téhož roku se podařilo zajistit pevnější pozici reformistů. Osm měsíců trvající zážrak tak mohl definitivně začít.

Neměli bychom však podléhat iluzi, tak jako tomu bylo u mnohých reformních komunistů, že zájem o společenskou změnu a naděje v ně musí být automaticky spojovány s důvěrou v komunistickou stranu. Následky krvavých let 1948–1953, všeobecné zneužívání moci a byrokratická zkostratělost nemohly být zapomenuty během několika měsíců. Naopak. Čím více lidé překonávali strach, tím intenzivněji kritizovali uplynulých dvacet let. Ivan Sviták upozornil v této souvislosti na skutečnost, že *[...]Pražské jaro bylo výsledkem degenerativního procesu, nikoli*

9 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, s. 200.

10 Dopis č. 5. z 10. 3. 77. In: Libri prohibiti, HEJDÁNEK, Ladislav: *Dopisy příteli I*. Praha 1977, s. 35.

11 Rozhovor autora s Ladislavem Hejdánkem z 28. srpna 2007.

12 KANYAR-BECKER, Helena: Socialismus mit menschlichem Antlitz: Prager Frühling 1968 oder Alles ist anders. In: FEBER, Richard / STÖLTING Eduard: *Die Phantasie an die Macht? 1968 – Versuch einer Bilanz*, Philo, Berlin – Wien 2002, s. 29–30.

13 *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů: Praha 27.–29. června 1967*, Československý spisovatel, Praha 1968, s. 142.

14 MĚCHÝŘ, Jan: Na okraj legendy roku 1968, *Soudobé dějiny*, č. 1 (1993), s. 12.

15 *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*, s. 146.

16 31. října 1967 došlo k brutálnímu zákroku vůči vysokoškolským studentům, kteří protestovali proti opakovanému vypínání elektrického proudu na strahovských kolejích. Provolání Chceme více světla však bylo interpretováno jako útok proti režimu a bezpečnostní jednotky pronikly i do budovy strahovských kolejí, kde mlátily přítomné studenty.

zařváním náhle se probudivšího českého lva.¹⁷ Historik Vilém Prečan napsal v zajímavé studii k roku 1968, že [...] *Pražské jaro bylo spontánním a lavinovitě probíhajícím výbuchem touhy po životě ve svobodě.*¹⁸

O událostech roku 1968 bylo napsáno již mnoho knih a většina obyvatel České republiky, která zažila tento šťastný-nešťastný rok, použijí-li termín Milana Šimečky,¹⁹ se cítí být znalci porážky onoho pokusu o reformu. Dosavadní výzkum ale ukazuje, že jedno téma, které činí z obrodného procesu fenomén mimořádného významu, je stále poněkud zanedbáváno: téma krátkého probuzení, maximální excitace a opětovné pacifikace občanské společnosti v období 1968/69.

OBČANSKÁ SPOLEČNOST

Přes jisté odlišnosti při definování tohoto pojmu se jednotliví autoři shodnou na tom, že se v podstatě jedná o komplex společenských institucí, které překračují rodinné vztahy a současně je lze označit za nestátní.²⁰ Členství v nich je dobrovolné a klíčovou roli zde hraje potřeba prosadit společné cíle. Podle Petra Pitharta se dá občanská společnost charakterizovat jako společ-

nost minus stát.²¹ Americký politolog Charles Taylor rozlišuje celkem tři definice občanské společnosti (Civil Society), kdy v nejobecnějším slova smyslu lze hovořit o občanské společnosti v takové zemi, *ve které jsou svobodná sdružení, která nejsou pod poručnictvím státní moci.*²² Problém však spočívá v tom, že tzv. lidové demokracie simulují instituce občanské společnosti, právní stát a rozdělení mocí, zatímco ve skutečnosti se těmito principy vůbec neřídí, jak poznamenal Edward Shils.²³ Autoři jedné z klíčových knih o občanské společnosti v době Pražského jara poukázali plným právem také na specifičnost komunistického systému v Československu, ve kterém byly hranice mezi rodinou a státem velmi nejasné, neboť rodina byla často *poslední baštou občanství.*²⁴

Většina autorů, kteří se zabírají problematikou společenského vývoje v roce 1968 v Československu, došla k závěru, že je opravdu možné hovořit o občanské společnosti v období Pražského jara. Najdeme však značné odlišnosti v dataci jejího vzniku. Zatímco historik Karel Bartošek spojuje *renesanci občanské společnosti* s rokem 1963,²⁵ shodnou se ostatní autoři na dvou zjištěních. Zaprvé, že

k rozvoji občanské společnosti přispělo rozhodující měrou předběžné zrušení cenzury počátkem března 1968. Zadruhé, že to byla právě probudivší se občanská společnost, která klíčovým způsobem přispěla k porážce původního plánu Sovětů na legalizaci intervence 21. srpna 1968.

Pro vývoj občanské společnosti v období obrodného procesu jsou charakteristické tři aspekty:

1) BĚHEM PRAŽSKÉHO JARA BYLY DO PROCESU PŘESTAVBY SPOLEČNOSTI VTAŽENY TĚMĚŘ VŠECHNY SPOLEČENSKÉ VRSTVY, PŘIROZENĚ S ROZLIČNOU INTENZITOU I CÍLI.

Typickým znakem období před srpnem 1968 je značná rozmanitost v interpretaci společenského pohybu u jednotlivých sociálních skupin. V této souvislosti lze hovořit o *mosaice rozmanitých zájmů a cílů,*²⁶ kde jistým tme- lícím prvkem bylo zjištění, že situace ve všech společenských oblastech vykazuje krizový charakter. Zatímco studenti a intelektuálové kladli větší důraz na demokratizaci politického systému, dělníci upřednostňovali tematizování sociálních, pracovních a odborových požadavků. Výsledky výzkumu veřejného mínění z konce

17 SVITÁK, Ivan: *Dialektika pravdy: Triáda byrokracie*, Index, Köln 1984, s. 111.

18 PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: PECKA, Jindřich / PREČAN, Vilém: *Proměny Pražského jara 1968–1969: Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd – Doplněk, Praha – Brno 1993, s. 15.

19 ŠIMEČKA, Milan: Jaké je východisko z normalizace?: Po dvaceti letech od sovětské intervence v Československu. In: *Listy*, roč. XVIII, č. 5 (1988), s. 8.

20 K základním českým titulům věnujícím se pojmu občanské společnosti patří mimo jiné: ŠAMALÍK, František: *Občanská společnost v moderním státě*, Doplněk, Brno, 1995, 279 s.; MÜLLER, Karel: *Češi a občanská společnost: Pojem, problémy, východiska*, Triton, Praha 2003, 271 s.; BROKL, Lubomír: *Hledání občanské společnosti*, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky, Praha 2002, 101 s.; podrobně se pojmu občanská společnost věnuje také Jiří Hoppe ve své dizertační práci, která byla v březnu 2008 odevzdána k obhajobě.

21 PITHART, Petr: Občanská společnost a stát. In: KUNC, Jiří: *Demokracie a ústavnost*, Karolinum, Praha 1996, s. 201.

22 TAYLOR, Charles: Die Beschwörung der Civil Society. In: MICHALSKI, Krzysztof: *Europa und die Civil Society: Castelgandolfo-Gespräche 1989*, Klett-Gotta, Stuttgart 1991, s. 57.

23 SHILS, Edward: Was ist eine Civil Society? In: tamtéž, s. 51.

24 PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 1. svazek: Občanská společnost (1967–1970): Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, ÚSD – Doplněk, Praha – Brno 1995, s. 9.

25 BARTOŠEK, Karel: Občanská společnost v Československu a revolta roku 1968. In: PECKA, Jindřich (vyd.): *ACTA contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*, ÚSD, Praha 1998, s. 17.

26 SVITÁK, Ivan: *Dialektika pravdy*, s. 62.

Podpisové akce samozřejmě vrcholily v srpnu 1968

Foto: ABS

dubna 1968 ukazují, že téměř 75 % dotázaných nebylo spokojeno s možnostmi řešení politické situace, které obsahoval známý Akční program KSČ z dubna 1968.²⁷ Aniž by došlo k definitivnímu rozchodu se socialistickými ideály, začaly se postupně hlásit ke slovu i ty skupiny obyvatel, se kterými bylo v předchozím období zacházeno jako s občany druhé třídy. Obzvláště aktivní byli katolíci v rámci Díla koncilní obnovy z května 1968.

Historik Jiří Hoppe upozornil na čtyři hlavní oblasti občanské emancipace – politickou, sociálně-ekono-

mickou, zájmových svazů a samosprávy, které je navíc nutno dělit podle toho, zda šlo o aktivitu v rámci Národní fronty, či mimo ni.²⁸

Z řady organizací je možné zmínit jen ty nejdůležitější. Ve srovnání s jinými částmi občanské společnosti vykazují strany a organizace Národní fronty jisté opoždění ve své emancipaci, které se však záhy vyrovnalo nejen díky existenci vlastního aparátu a tisku, ale především díky tomu, že tyto organizace již nemusely procházet procesem legalizace. Obě nekomunistické strany – křesťanská

lidová strana a socialistická strana – usilovaly o získání větší nezávislosti na KSČ, a již v březnu 1968 bylo zvoleno nové vedení. Aniž by některá z těchto stran usilovala o zpochybnění socialismu, zaměřily svoji aktivitu jak na omlazení své stranické základny, tak na budování samostatnějších struktur. Používala-li lidová strana termín *pluralitní socialismus*,²⁹ upřednostňovala socialistická strana tzv. *československou cestu k socialismu*.³⁰ Také stranická základna KSČ zaznamenala podstatné změny, byť především na úrovni krajské a okresní. Po

27 BEČVÁŘ, J.: *Přehled výsledků závažných šetření veřejného mínění v Československu v letech 1968–1969*, Praha 1990, s. 13.

28 HOPPE Jiří: *Pokusy o obnovu české občanské společnosti v roce 1968*. Sociální demokracie, KAN a K231, disertační práce, Ústav hospodářských a sociálních dějin, aha 2008. Blíže také: PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 1. svazek: Občanská společnost (1967–1970)*, s. 9.

29 Hlavní zásady ideového programu Čs. strany lidové, předložené k veřejné diskusi, 22. 5. 1968. In: tamtéž, s. 127.

30 V Nástinu ideových zásad Čs. strany socialistické z dubna 1968 se píše, že „základem a východiskem československého pojetí socialismu je humanismus, demokracie a svoboda člověka“. Současně je zde však jednoznačně odmítnut antikomunismus a uznána zásluha KSČ na realizaci socialistického ideálu. Srv.: tamtéž, s. 121.

S okupací přibýlo také protestů

Foto: ABS

tajných volbách v létě 1968 došlo k obměně více než 70 % stranických kádřů a stranické výbory získaly nejen větší autonomii, ale současně vytvářely jakousi protiváhu stále dominujícímu Ústřednímu výboru KSČ.³¹

Skutečnou iniciativu vedoucí k občanské emancipaci lze ovšem hledat především mimo rámec Národní fronty. Nešlo pouze o pokus z května 1968 obnovit sociálnědemokratickou stranu, ale i o snahu zlepšit postavení nestraníků v československé společ-

nosti. *Hlásíme se k ideálům svobody, demokracie a socialismu [...] a bojujeme za zrovnoprávnění nestraníků v občanském i veřejném životě*, čteme ve stanovách Klubu angažovaných nestraníků – KAN z května 1968.³² Je nutné upozornit také na pokusy o skutečnou rehabilitaci obětí 50. let, o kterou se zasazoval především již zmíněný Klub bývalých politických vězňů – K 231, nebo na výzvu k dodržování lidských práv v souladu s deklarací OSN z roku 1948. *Jsme hluboce přesvědčeni, že ob-*

čanská práva a svobody, jejichž porušování v posledních dvaceti letech vedlo k otřesným monstrprocesům a justičním vraždám, musí být zaručeny nejen zákony a institucemi, ale jejich ochrana musí být i v rukou veřejného mínění, řekl generální tajemník přípravného výboru Společnosti pro lidská práva Emil Ludvík koncem dubna 1968.³³ Jen zmínit je možné dělnické výbory na obranu svobody tisku z dubna či Svaz vysokoškolského studentstva z května 1968.

31 PAUER, Jan: Die historische Bedeutung des „Prager Frühlings“ 1968, s. 144.

32 Stanovy KAN, květen 1968. In: PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 2. svazek: Občanská společnost (1967–1970): Sociální organismy a hnutí Pražského jara*, ÚSD – Doplněk, Praha – Brno 1998, s. 22.

33 Rozhovor s generálním tajemníkem přípravného výboru Společnosti pro lidská práva Emilem Ludvíkem, 26. 4. 1968. In: tamtéž, s. 76.

Ze sociálně-ekonomické oblasti je třeba zmínit změny v odborovém hnutí, ve kterém již počátkem ledna 1968 dochází ke znatelným posunům. Po celý únor se diskutuje o deformacích Revolučního odborového hnutí (ROH), které je natolik zatíženo byrokratizací, že již není schopno zastupovat práva a zájmy dělníků a ostatních zaměstnanců. Jako klasický příklad emancipace v rámci odborového hnutí lze uvést vznik samostatné Federace lokomotivních čet koncem dubna 1968. Ve zprávě o průběhu ustavující schůze Federace se dočteme, že podle jejího tajemníka Karla Páska jsou pracovní a platové podmínky strojvůdců horší než v kapitalismu před třiceti lety a že Ústřední rada odborů (ÚRO) učinila z odborů byrokratický orgán. Během další diskuse bylo otevřeně řečeno, že ROH už nelze vzkřísit, neboť je prohnílé.³⁴

Pokud jde o emancipaci zájmových svazů, bylo již naznačeno, že průběh Pražského jara výrazným způsobem ovlivnila diskuse na stránkách časopisů. Není proto nikterak udivující, že v této oblasti patřily právě svazy spisovatelů a novinářů k těm nejaktivnějším. V Programovém prohlášení Kruhu nezávislých spisovatelů

z počátku července 1968 najdeme kupříkladu konstatování, že [...] má-li totiž všechen náš lid konkrétně pocítovat, že hospodářství patří opravdu jemu, musí se opravdu konkrétně podílet na jeho správě, a má-li se opravdu podílet na jeho správě, pak se musí opravdu podílet i na vládě v zemi.³⁵ Vznikl také Koordinační výbor tvůrčích svazů, který se již při příležitosti dvacátého výročí února 1948 obrátil na vládu s výzvou k radikálním reformám. Jeho význam kulminoval během *pancéřového srpna*,³⁶ kdy se výbor výrazným způsobem podílel na boji proti rezignaci a politické restauraci, pro kterou Milan Šimečka posléze použil termín *obnovení pořádku*.³⁷

2) OBČANSKÁ SPOLEČNOST SE ZÁHY PROFILOVALA JAKO MOCENSKÝ FAKTOR. NA POLITIKY TAK PŮSOBIL ZNATELNÝ „TLAK ZDOLA“.

U příležitosti pařížské konference v roce 1981, věnující se událostem roku 1968 a 1981 v Československu resp. Polsku, přednesl sociolog Zdeněk Strmisko zajímavý referát pojednávající o Pražském jaru jako o sociálním hnutí. Podle jeho názoru došlo v tomto období v Československu k pozoro-

ruhodné interakci mezi společenskou základnou a vedoucími instancemi, která měla sice řadu pozitivních prvků, současně ale nikdy neztratila jisté napětí.³⁸ Zdeněk Mlynář či Zdeněk Hejzlar³⁹ stejně jako řada dalších autorů mají bezesporu pravdu v tom, že klíčové specifikum Pražského jara lze spatřovat ve vzájemném působení tlaku zdola a shora, v narušení *souběžných monologů*, které probíhaly v předchozích dvaceti letech.⁴⁰

Tlak zdola se plně projevil zejména poté, co předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo 4. března 1968 o zrušení cenzury. Ačkoliv byla cenzura s definitivní platností odstraněna až zákonem číslo 84 z června 1968, ve kterém se píše, že *cenzura je nepřijatelná*,⁴¹ byl již v březnu obnoven opravdový veřejný diskurz, jemuž podle Jiřího Hoppeho dominovaly tři tematické okruhy – rehabilitace pouornových obětí, analýza současných problémů a návrhy k jejich překonání a konečně úvahy o dalším vývoji Národní fronty a možnostech její reformy.⁴² 13. března 1968 vysílala televize debatu s názvem *Mladí se ptají*.⁴³ Bylo to po dvaceti letech poprvé, kdy mohl divák živě sledovat reakce čelních představitelů státu během diskuse,

- 34 Informační odbor předsednictvu Ústřední rady odborů. Zpráva o průběhu ustavující konference Federace lokomotivních čet, 14. května 1968. In: PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 1. svazek: Občanská společnost (1967–1970): Emancipační hnutí uvnitř Národní fronty 1967–1970*, s. 163–165.
- 35 Programové prohlášení Kruhu nezávislých spisovatelů, 4. 7. 1968. In: PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 2. svazek: Občanská společnost (1967–1970)*, s. 343.
- 36 Tento termín použil Pavel Kohout v souvislosti s okupačním týdnem 21. 8. – 27. 8. 1968. KOHOUT, Pavel: *Kde je zakopán pes: Memoároman*, Index, Köln 1988, s. 7.
- 37 Tak se ostatně jmenuje i proslulá práce Milana Šimečky, zabírající se problematikou konsolidace a normalizace poměrů v Československu. ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku: Příspěvek k typologii reálného socialismu*, Index, Köln 1984, 223 s.
- 38 STRMISKO, Zdeněk: Pražské jaro jako sociální hnutí. In: MLYNÁŘ, Zdeněk / MÜLLER, Adolf: *Československo 1968 – Polsko 1981 a krize sovětských systémů: sborník z mezinárodního semináře v Paříži v říjnu 1981*, Index, Köln 1983, s. 96.
- 39 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Krize v sovětských systémech 1953–1981: Příspěvek k teoretické analýze*, Index, Köln 1983, s. 54–55.; HEJZLAR, Zdeněk: Dvacet let po „Pražském jaru“. In: HEJZLAR, Zdeněk: „Pražské jaro“ 1968 a jeho odkaz: *Výběr statí a komentářů z let 1970–1987*, Index, Köln 1988, s. 148.
- 40 KLÍMOVÁ, Helena: Co si myslíme u nás doma, 13. 2. 1969. In: PECKA, Jindřich (vyd.) / BELDA, Josef / HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, Díl 2 / 2. svazek: Občanská společnost (1967–1970)*, s. 430.
- 41 Zákon č. 84/1968 Sb, z 26. 6. 1968. §17. In: HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, Ústav pro soudobé dějiny – Doplněk, Praha – Brno 2004, s. 395.
- 42 HOPPE Jiří, – Pokusy o obnovu...
- 43 Mladí se ptají na minulost, přítomnost a budoucnost, 14. 3. 1968. In: HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, s. 76–82.

Generální stávká na protest proti okupaci

Foto: ABS

jejíž průběh nebyl předem připraven. Nutno dodat, že řada zástupců mocenského aparátu dávala otevřeně najevo svoji připravenost zasadit se o uskutečnění započatých reforem. Přestože vedení nebylo nakonec připraveno na intenzitu tlaku zdola, nebyl by tento tlak bez předchozích změn v mocenském establishmentu vůbec možný.

Klíčovou roli zde sehrály časopisy a noviny, jejichž náklad prudce stoupal. *Spolupráce, spolurozhodování, spoluzodpovědnost a vzájemná kritika*

je nejaktuálnější problém [...] Musíme si zvyknout na pojem opozice, psal Alexander Kliment v Literárních listech.⁴⁴ Počátkem dubna 1968 byl ve stejném časopise otištěn zásadní článek Václava Havla s názvem *Na téma opozice*. Havel v něm poukázal na podmíněnost vnitrostranické demokracie demokracií celospolečenskou a vyslovil se pro nutnost existence mocenské organizace, která by byla nezávislá na KSČ. Havel zde preferuje systém dvou stran (komunistické a demokratické), v němž by fungovala koaliční spolu-

práce a jistá svázanost dohodami o obrysech společného cíle, totiž *humánní, sociálně spravedlivé a civilizované seberealizaci národa cestou demokratického socialismu*.⁴⁵ Zejména v článcích Ivana Svitáka a Emanuela Mandlera, které vyšly v časopise *Student*, najdeme nejen ostrou kritiku opožďujících se reforem, ale i zcela konkrétní návrhy na vznik regulérní opozice. Mandler upozornil na zásadní problém všech reformistických snah, spočívající v obtížně řešitelném dilematu, totiž že nebude demokracie,

44 KLIMENT, Alexander: Aktivita nepojmenovaných, *Literární listy*, roč. 1 (1968), č. 3, 14. 3. 1968, s. 4.; cit. dle HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, s. 78.

45 HAVEL, Václav: *Na téma opozice*. *Literární listy*, roč. 1 (1968), s. 4; cit. dle HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, s. 116.

dokud nevznikne druhá politická strana, která ale ve skutečnosti může vzniknout až tehdy, když bude demokracie. Podle jeho názoru je demokracie především otázkou norem, kterým si československá společnost odvykla, a bude trvat dlouhý čas, než si je opět osvojí.⁴⁶

Od známé schůzky členů Varšavské smlouvy v Drážďanech (23. 3. 1968, pozn. aut.), na které Walter Ulbricht hovořil o plíživé kontrarevoluci v Československu, se vedení KSČ ocitlo mezi dvěma mlýnskými kameny. Na jedné straně zde byla probuzená občanská společnost, na straně druhé Moskva, které neustále kritizovala probíhající reformy. Aniž by československé stranické vedení informovalo veřejnost o skutečné závažnosti situace, pokusilo se přibrzdit některé projevy občanské emancipace, které byly dle jeho názoru příliš radikální, což však již nebylo za tehdejší situace možné. To vedlo k ještě větší radikalizaci. Manifest Dva tisíce slov, ve kterém byli lidé vyzváni k *občanské statečnosti, sebeorganizaci a mobilizaci proti hrožící politické restauraci*,⁴⁷ je tak možné chápat jako přirozenou reakci na zdrženlivost stranického vedení. Slavné Poselství československých občanů ÚV KSČ z 26. července 1968, adresované československým zástupcům na jednání v Černé nad Tisou, které podepsal

za krátkou dobu více než milion lidí, lze označit za vrcholný projev občanské společnosti před srpnovou intervencí, jenž se na rozdíl od Dvou tisíc slov stal navíc i jistým apelem k obraně národní suverenity.⁴⁸

Pavel Tigríd uveřejnil k desátému výročí Pražského jara v časopisu Svědectví velmi zajímavou úvahu, ve které zmiňuje sisyfovské úsilí reformistů, spočívající v tom, že [...] *chtějí demokratizovat systém, jehož moc plyne z popření demokracie*.⁴⁹ V Akčním programu sice najdeme mnoho pozitivního,⁵⁰ a i takový kritik postoje reformistů, jakým je Petr Pithart, jej hodnotí jako velmi významný dokument,⁵¹ jisté dobové omezení však tento spis nepřekonal a nejspíše ani překonat nemohl. Zachování vedoucí úlohy KSČ, byť značně modifikované, představovalo velmi závažnou překážku pro úspěšné dokončení započatých reforem.

3) BĚHEM SRPNA 1968 OBČANSKÉ AKTIVITY KULMINOVALY

Okupace pochopitelně způsobila šok, který však měl spíše mobilizující než ochromující účinek. Nenásilný protest stál v příkrém rozporu s bezohledným postupem okupačních vojsk, který si vyžádal přes devadesát obětí. Jaroslav Suk, který patřil k první vlně odsouzených počátkem 70. let, hovořil dokonce o *bouřlivém podzimu 1968*,⁵² bě-

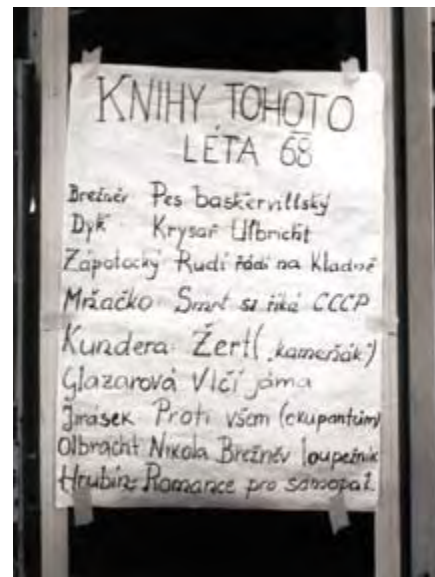

Foto: ABS

hem kterého dali lidé otevřeně najevo svoji ochotu obětovat se, aniž by se však dočkali ze strany vedení nějaké reakce. Vilém Prečan upozornil na zajímavý pointervenční paradox, spočívající v tom, že většina lidí prožila oněch *šest dní svobody 21. - 27. 8. 1968*⁵³ a následných několik měsíců jako období relativně největší volnosti.⁵⁴ Téměř všechny společenské vrstvy se vyslovily pro pokračování polednové politiky, až do srpna 1969 docházelo pra-

46 MANDLER, Emanuel: Se stranou proti straně?, Student, roč. 4 (1968), č. 19, 7. května 1968, s. 1 a 5; cit. dle HOPPE, Jiří: *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*, s. 169.

47 PAUER, Jan: Die historische Bedeutung des „Prager Frühlings“ 1968, s. 146.

48 Autorem Poselství byl spisovatel Pavel Kohout. U zrodu podpisové akce stál tehdy mimo jiné 28letý sociolog Vladimír Vlasatý, který se postavil s Poselstvím a podpisovými archy u Dětského domu v Praze. Po počátečním malém zájmu nabrala celá akce zcela jiný průběh poté, co o podpisové akci informoval rozhlas. Během následující hodiny podepsalo Poselství na 5000 lidí a v ulici Na Příkopě bylo instalováno 43 stolků s podpisovými archy. Vladimír Vlasatý nakonec musel emigrovat do Švýcarska. Srv. VLASATÝ, Vladimír: Jak se stalo Poselství občanů slavným, referát v rámci přednáškového večera „Pražské jaro 1968“, pořádaného Organem českých a slovenských organizací Domov v oblasti Basileje 11. 4. 2008.

49 TIGRID, Pavel: V mém zrodu je můj zánik, aneb Pražské jaro trochu jinak. *Svědectví*, roč. XV (1978), č. 57, s. 137.

50 V prvé řadě šlo o to, vytvořit předpoklady k zahájení reformy podniků, kladoucí důraz na budování samosprávy. Velká pozornost byla ale věnována také roli vědy a kultury, stejně jako potřebě řešit postavení Národní fronty či KSČ ve společnosti.

51 PITHART, Petr: *Osmašedesátý*, s. 65.

52 SUK, Jaroslav: Československá radikální levice. *Svědectví*, roč. XVII (1982), č. 67, s. 617.

53 Takto označil týden po 21. srpnu 1968 Karel Sidon v rozhovoru s Jiřím Ledererem. LEDERER, Jiří: *České rozhovory*, Index, Köln 1979, s. 296.

54 PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968, s. 19.

videlně k akcím, které vyvolávaly menší či větší pozornost veřejnosti. Neuvěřitelné množství petic, které kromě vyjádření podpory Dubčekovu vedení obsahovaly i výzvy k pokračování v započatých reformách, patří k pozoruhodným projevům občanské angažovanosti.

Okupace samotná neznamena ani pro rozličné společenské organizace okamžitý konec jejich existence. Naopak. S výjimkou těch, které Sověti chápali jako krajně nebezpečné, tedy KAN, K 231 a sociální demokracie, mohly ostatní ještě několik měsíců pokračovat ve své činnosti. Zajímavé je, že v případě mládežnických organizací a podnikových a zaměstnaneckých rad došlo k masivnímu rozvoji teprve na podzim 1968. Ačkoliv se vláda snažila vzniku podnikových rad zabránit, bylo jich v říjnu již čtyřicet a v lednu 1969 se jejich počet pohyboval kolem sto dvaceti.⁵⁵ Rovněž známé sociální akce Pražského jara, Fond republiky a SOS dětské vesničky, nebyly okupací nikterak omezeny.

Během roku 1968 vznikla podle Viléma Prečana celá infrastruktura autonomních a autonomizujících se organizací a institucí, jejíž likvidace trvala až do počátku 70. let.⁵⁶ Zamýšlíme-li se nad rozvojem občanské společnosti v době Pražského jara, musíme si položit otázku, na kterou je velmi obtížné najít odpověď: Jak mohlo vlastně dojít k tak rychlému a hlubokému společenskému úpadku, provázenému neuvěřitelnou apatií

a rezignací? Spolu s Milošem Rejchrem se dá říci, že *hloubka deprese byla přímo úměrná intenzitě předcházejících nadějí, které byly vkládány do reformního procesu*.⁵⁷ Mnozí byli znechuceni rychlostí převlékání kabátů a ochotou přehodnotit názory a postoje. Nic na tom nemohl změnit ani tak alarmující čin, jakým bylo sebeupálení Jana Palacha, Jana Zajíce a v neposlední řadě i Evžena Plocka v roce 1969. *Obnovení pořádku probíhalo v Československu proto tak hladce, že v jádru bylo celé obyvatelstvo na daný typ pořádku navyklé a nové zpřísnění pravidel se stalo prostě signálem pro zapojení adaptačních stereotypů*, uzavírá Milan Šimečka.⁵⁸

Nově se etabloující režim, který formuloval svůj program ve smutně proslulém Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu z prosince 1970, velmi záhy pochopil, že případnou masivní represí se mu podaří konsolidovat situaci jen stěží. Nesáhl proto k metodám z 50. let, nýbrž vytvořil novou strategii, jak lidi odradit od projevů odporu. Místo pracovních lágrů a vykonstruovaných procesů nastupuje existenční vydírání, začíná *doba chlebová*.⁵⁹ Nebezpečí vězení je sice trvalo přítomno, avšak po likvidaci rodící se opozice v letech 1969–1972, kdy vlna procesů současně dala jasně najevo, jaký osud čeká ty, kteří se postaví proti nově se etabloujícímu režimu s husí kůží,⁶⁰ se vedení uchyluje k politickým procesům jen v pří-

padě krajní nutnosti. Hlavním cílem režimu bylo společnost pacifikovat, přesněji řečeno *otevřeně podplatit*, použijeme-li termínu Václava Havla z jeho dopisu G. Husákovi z roku 1975.⁶¹ Společenská pasivita se na rozdíl od 50. let stala jedním z pilířů normalizační moci, snažící se prosadit podivnou smlouvu, jejíž klíčový paragraf zněl: Člověk nemusí věřit ideologii, člověk může dokonce i kritizovat. Ale jen mezi čtyřmi zdmi svého bytu či během cesty na chalupu nebo chatu. Řídil-li se jedinec tímto pravidlem, mohl žít v relativním klidu. Jiří Pelikán⁶² ale velmi výstižně upozornil, že nad každým normalizovaným občanem visel Damoklův meč, neboť někdy stačilo jen na okamžik ztratit ostražitost, a výdobytky socialismu byly dotyčnému odňaty.

ZÁVĚR

V roce 1988 si Milan Šimečka položil otázku, zda se s ohledem na katastrofální důsledky normalizace vlastně vyplatilo oněch osm měsíců Pražského jara.⁶³ Z dnešního pohledu určitě ano, neboť pro mnohé představitele opozice 70. a 80. let, a nutno dodat, že nejen v Československu, se stala zkušenost s potlačením Pražského jara důležitým popudem k protirežimním aktivitám. V případě československé opozice lze dokonce hovořit o zásadním významu, neboť režim strčil do *pytle apartheidu*⁶⁴ lidi s naprosto odlišnou životní filozofií, jejichž spoluzití a pozdější spoluprá-

55 KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1967–1969*, Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1993, s. 78.

56 PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968, s. 17.

57 REJCHRT Miloš: Rok 1968 a dnešek. In: *Listy*, Roč. XVIII (1988), č. 1, s. 44.

58 ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*, s. 174.

59 Tamtéž, s. 72.

60 Jde o parafrázi na Husáka, která byla použita v knize SKÁLA, Jan (zde se jedná pseudonym Jana Pauera): *Die ČSSR : vom Prager Frühling zur Charta 77 mit einem dokumentarischen Anhang*, Berlin, Olle & Wolter 1978, s. 103.

61 HAVEL, Václav: Dopis Gustávu Husákovi. In: HAVEL, Václav: *O lidskou identitu: úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*, Praha, Rozmluvy 1990, s. 24.

62 PELIKÁN, Jiří: Pražské jaro není konec, nýbrž začátek: Ani reforma, ani revoluce – nové cesty ve východní Evropě. In: *Listy*, Mimořádné číslo, prosinec 1978, s. 46.

63 ŠIMEČKA, Milan: Jaké je východisko z normalizace?, s. 8–10.

64 Tento termín použil Pavel Kohout v rozhovoru s Jiřím Ledererem. Srv.: LEDERER, Jiří: *České rozhovory*, s. 70.

Léto 1968. Hromady šrotu a zborcených nadějí.

Foto: ABS

ce v rámci Charty 77 představuje událost mimořádného významu. Zkušenost z potlačení Pražského jara se rovněž promítla do formování občanského hnutí 70. let, této nové formy antitotalitní opozice, neboť se ukázalo, že:

- a) žádné budoucí reformy nemohou být úspěšné, nebudou-li vycházet zdola
- b) každá změna ve východním bloku má šanci na úspěch jedině tehdy, nebude-li omezena pouze na jednu zemi
- c) bez překonání blokového myšlení nelze docílit žádného kvalitativní-

ho posunu v procesu uvolňování
d) vzájemná solidarita a spolupráce překračující hranice pomáhají při *deanonymizaci teroru*⁶⁵

e) při každém pokusu o reformu totalitního režimu bude otázka lidských práv a svobod otázkou klíčovou.

Na samý závěr bych si dovolil položit následující otázku: Je Pražské jaro stále ještě živým fenoménem? Odpověď na ni zní: Ano i ne. Ano, pokud jde o osobní zkušenosti lidí, kteří na vlastní kůži zažili zklamání a byli postaveni před nelehkou volbu, zda se nechají existenčně vydírat,

když se jich prověřkové komise dotazovaly na jejich smýšlení v období Pražského jara. V lidských dějinách se totiž s železnou pravidelností opakují situace, ve kterých se jedinec musí rozhodnout, zda je ochoten kvůli určitým hodnotám riskovat střet s mocí, uzurpující si nárok na jediné správný výklad světa. Ne, pokud jde o otázky reformovatelnosti komunistického režimu či socialismu s lidskou tvář. Události roku 1989 daly totiž za pravdu spíše těm, kteří již v době Pražského jara preferovali systém parlamentní a pluralitní demokracie.

65 TIGRID, Pavel: Co bychom měli, co bychom mohli. In: TIGRID, Pavel (ed.): *Vývoj Charty: záznam z konference ve Franken, Köln - München* 1981, 181 s. zde s. 124-143.